

Ari Páll Kristinsson

Þættir úr sögu íslenskrar málfarsráðgjafar

1 Inngangur

Í greininni er gefið ágrípskennt yfirlit um fáeina þætti úr sögu íslenskrar málfarsráðgjafar. Hér er nánar tiltekið átt við gjaldfrjálsa ráðgjöf sem öllum almenningi hefur staðið til boða að nýta sér. Sú brota-kernda saga sem hér er sögð takmarkast við ákveðið sjónarhorn og snýr að opinberum aðilum sem veitt hafa málfarsráðgjafarþjónustu. Hér er einnig vikið að vexti og uppbyggingu rafrænna gagnasafna sem nýta má við miðlun fróðleiks og leiðbeininga um mál og málnotkun til almennings. Slík gagnasöfn í frjálsum aðgangi virðast að mörgu leyti – en aldrei fyllilega – geta leyst af hólmi hefðbundnari form málfarsráðgjafar sem falist hafa í beinum samskiptum við einstaka fyrirspyrjendur.

Greinin fylgir nokkurn veginn beinni tímaröð frá stofnun Ríkisútvarpsins 1930 og fram á þessa öld. Fjallað er í kafla 2 um leiðbeinandi starf á vegum Ríkisútvarpsins í málarsefnum gagnvart almenningi, um nýyrðastarf Orðabókarnefndar og upphafsár Orðabókar Háskólans, enda sótti fólk ráðgjöf og leiðbeiningar til þeirra sem þar störfuðu.

Í kafla 3 segir frá tilkomu Íslenskrar málnefndar og þeim tímamótum þegar málfarsráðgjöf var beinlínis skilgreind meðal meginverkefna hjá opinberri stofnun. Þá er stuttlega greint frá útgáfu gagnasafna á árunum kringum aldamótin sem ætla má að hafi að einhverju leyti mætt þörfum fyrirspyrjenda. Í kafla 4 er að finna yfirlit um áætlað umfang málfarsfyrirspurna til Orðabókar Háskólans og Íslenskrar málstöðvar samkvæmt tiltækum heimildum. Að endingu er í kafla 5 vikið að gjörbreyttum aðstæðum í dag miðað við það sem var fyrir þremur áratugum eða svo.

2 Útvarpið og Orðabókin fyrstu áratuginna

Segja má að eftir að Ríkisútvarpinu hafði verið komið á fót 1930 hafi það að nokkru leyti sinnt því leiðbeinandi hlutverki í málfræfnum sem stofnunum á borð við málnefndir eða akademíur er annars gjarna fengið eða þær taka að sér (sjá skýringar og rök hvað þetta varðar hjá Ara Páli Kristinssyni 2012). Menntun og uppfræðsla almennings var vissulega meðal skilgreindra hlutverka Ríkisútvarpsins allt frá stofnun þess 1930 (Gunnar Stefánsson 1997:41–95). Hlustendur leit-uðu til umsjónarmanna ákveðinna þátta í dagskránni með sín álita-mál og spurningar um mál og málnotkun. Kennarar og fræðimenn voru fengnir til að halda útvarpserindi og m.a. var útvarpað sérstök-um kennslupáttum um íslenska málfræði, beygingar og setninga-gerð, ásamt málfarsleiðbeiningum ýmiss konar (Kjartan G. Ottós-son 1990:124; Gunnar Stefánsson 1997:69, 113). Hlustendur sendu bréf til útvarpsins með spurningum um vandaða málnotkun og stundum til að kvarta yfir málfari sem viðkomandi hefði heyrt eða rekist á. Hlustendur bentu líka stundum á eða stungu upp á ein-hverju málfræðitengdu efni sem óskað var eftir að tekið yrði fyrir í þáttunum. Nafn Björns Guðfinnssonar er nátengt þessari starfsemi á fjórða áratugnum. Hann byrjaði að kenna íslensku í Ríkisútvarpinu 1935 og stofnunin gaf raunar út kennslubækur hans í málfræði og setningafræði á árunum 1935 til 1938. Björn varð einn áhrifamesti íslenskukennari í landinu og hafði vafalaust töluvert kennivald í mál-fræði og málvöndun (sbr. Ara Pál Kristinsson 2019:134–137; Kjartan G. Ottósson 1990:124). Árið 1939 hófu útvarpsþættirnir *Spurningar og svör um íslenzkt mál* göngu sína. Sjálft nafnið ber með sér það ráðgjafar-, fræðslu- og leiðbeiningarhlutverk sem þáttunum hefur verið ætlað. Þátturinn *Daglegt mál* leysti þessa þáttaröð af hólmi

árið 1953. Hann varð vinsæll og hélt velli áratugum saman (Gunnar Stefánsson 1997:367). Hlustendur báru upp spurningar, komu með eigin athugasemdir og sjónarmið, og þáttarstjórnendur gerðu sitt besta til að fræða og leiðbeina um málfræði og málnotkun, hvað teldist rétt og hvað rangt, vandað eða óvandað (Gunnar Stefánsson 1997:366–369). Þannig stóð Ríkisútvarpið í raun og veru fyrir opinberri og gjaldfrjálsri málfarsráðgjafarþjónustu.

Um miðjan fimmta áratuginn, nánar tiltekið 29. september 1944, samþykkti háskólaráð Háskóla Íslands að hefja markvissa orðtöku úr ritum samkvæmt leiðsögn kennara í íslenskum fræðum. Þetta var upphafið að Orðabók Háskólans sem hafði „það lokamarkmið að gefa út stóra sögulega orðabók um íslensku“ (Ásta Svavarsdóttir 2024:185). Við bættist snemma á sjötta áratugnum að menntamálaráðherra fól Orðabókarnefnd Háskólans, sem fór með yfirstjórn Orðabókar Háskólans, að annast og skipuleggja nýyrðastarfsemi á vegum menntamálaráðuneytisins. Verkefnið fólst einkum í samræmingu, myndun og útgáfu „nýyrða“ (þ.e. iðorða) í tæknimáli og ýmsum sérgreinum, t.d. á sviði landbúnaðar, sjómennsku og flugs (Halldór Halldórsson 1993:16–23). Á sjötta áratugnum og framan af þeim sjöunda leituðu embættismenn og almenningur gjarna eftir málfarsráðgjöf hjá þeim málfræðingum sem unnu að verkefnum Orðabókarnefndar. Enda þótt spurningar um orðaforða og orðmyndun væru algengastar bar fólk einnig önnur málfarsleg álitamál af ýmsu tagi undir starfsmennina (Kjartan G. Ottósson 1990:129).

3 Íslensk málnefnd og málstöð

Með tímanum komust Orðabókarnefndin og menntamálaráðuneytið að þeirri niðurstöðu að þörf væri fyrir sérstaka stofnun sem sæi um og helgaði sig málfarsráðgjöf fyrir almenning og opinberar stofnanir (Halldór Halldórsson 1993:28–36). Íslensk málnefnd var sett á fót 1964. Henni var ætlað að halda áfram nýyrðastarfi því sem Orðabókarnefndin hafði haft yfirumsjón með ásamt því að veita almenna málfarsráðgjöf og leiðbeiningar í málfarsefnum (Halldór Halldórsson 1993:36–43). Þar með hafði málfarsráðgjafarþjónusta verið beinlínis skilgreind sem ákveðið meginviðfangsefni hjá tiltekinni opinberri stofnun. Halldór Halldórsson lét af formennsku í Íslenskri málnefnd í árslok 1965. Formaður nefndarinnar frá 1966 fram til 1977 var Jakob Benediktsson sem jafnframt var forstöðumaður Orðabókar Háskólans.

Það kom eins og af sjálfu sér að málfráðgjafarstarf Íslenskrar málnefndar varð á því tímabili í reynd samtvinnað starfi innan Orðabókarinnar. Að því er fram kemur hjá Kjartani G. Ottóssyni (1990:130) laut ráðgjafarstarfið á áttunda áratugnum einkum að spurningum varðandi ný orð en að hluta til að álitamálum um vandað eða rétt málfar. Árið 1978 tók Baldur Jónsson, þá lektor við Háskóla Íslands, við formennsku í Íslenskri málnefnd. Honum lánaðist að tryggja fjárveitingar til að ráða starfsfólk og finna húsnaði fyrir eigin skrifstofu málnefndarinnar. Fyrstu lögin um Íslenska málnefnd voru sett 1984 og tóku gildi 1. janúar 1985. Skrifstofa málnefndarinnar nefndist Íslensk málstöð.

Íslensk málstöð sinnti almennri málfráðgjöf í síma og bréflega, ásamt íðorðastarfi og stuðningi við orðanefndir í sérgreinum. Talsvert var um að mynduð hefðu verið fleiri en eitt íslenskt íðorð innan mismunandi greina um það sem virtist vera eitt og sama hugtakið. Var því talin þörf á auknu samræmi innan íslenska íðorðafordans. Skref í þá átt væri að safna íðorðasöfnum mismunandi sérgreina saman á einn stað, á rafrænu formi. Eftir undirbúning sem hófst þegar árið 1979 varð hugmyndin að veruleika með opnun Orðabanka Íslenskrar málstöðvar í nóvember 1997 (sem síðar varð Íðorðabankinn eða Íðorðabanki Árnastofnunar). Þetta voru jafnframt viss þáttaskil í málfráðgjöf, a.m.k. hjá Íslenskri málstöð, vegna þess að umtalsverður hluti erinda sem þangað bárust frá almenningi, stofnunum og sérfræðingum á níunda og tíunda áratug síðustu aldar hafði lotið að myndun nýrra orða og ekki síst að íðorðum. Nú mátti vænta þess að spurningum sem almenningur beindi til Íslenskrar málstöðvar og Orðabókar Háskólans um einstök hugtök og heiti færi fækkandi. Reyndin varð sú, a.m.k. hjá Íslenskri málstöð, að fyrirspurnir urðu óvenjumargar fyrsta árið eftir opnun orðabankans sem má e.t.v. skýra með því að íðorðastarfsemin hafði þá notið sérstakrar athygli meðal ákveðinna hópa í samfélaginu.

Frá því á tíunda áratug síðustu aldar skrásetti starfsfólk Íslenskrar málstöðvar upplýsingar um fjölda símtala og (tölvu)bréfa (sbr. *Mynd 1* og umfjöllun í kafla 4) en jafnframt var leitast við að halda utan um innihald þeirra erinda sem bárust og hvernig úr þeim var leyst. Ekki stóð til að birta beinlínis spurningar einstakra málnotenda heldur var markmið skráningarinnar fyrst og fremst að safna efniviði í því skyni að greina hvaða atriði það væru sem ætla mætti að almenningur hefði helst áhuga á eða þörf fyrir að fá upplýsingar og fræðslu um. Úrvinnsla spurninga og svara lagði grunn að upphaflegu innihaldi

Málfarsbankans sem komst í gagnið á vefnum 2002. Þar má slá inn eitthvert leitarorð eða efnisatriði og fá upp svar eða skýringar sem að því lúta ef það er á annað borð að finna í gagnasafninu. Málfarsbankinn geymir leiðbeinandi greinar, yfirleitt stuttar, um mál og málnotkun. Frá upphafi var útgangspunkturinn að svarið miðaðist við málfar sem telja mætti til vandaðs ritmáls í hefðbundnum skilningi (sbr. umfjöllun um hugtakið *gott mál* hjá Ara Páli Kristinssyni 2011). Þannig var leitast við að mæta væntingum notenda þar sem fyrirsurnirnar höfðu alla jafna snúist fyrst og fremst um slík málsnið. Gera má ráð fyrir að tilkoma Málfarsbankans hafi dregið úr þörf fólks fyrir að hafa beint samband við málfarsráðgjafa. Vísbendingu um það mætti lesa úr *Mynd 1* þar sem línurnar lengst til hægri eru láréttar en rísa ekki milli ára.

Árið 2006 kom út viðamikil leiðbeinandi orðabók, *Stafsetningar-orðabókin* (síðar *Íslensk stafsetningarorðabók*), sem unnið hafði verið að á Íslenskri málstöð í umboði Íslenskrar málnefndar. Auk upplýsinga um rithátt orða geymir hún ýmsar ábendingar um beygingu og notkun orða og ítarlegar ritreglur voru birtar í fyrstu útgáfu. Ritið fékk töluverða útbreiðslu og stuðlaði ugglaust að því að almenningur, kennarar, blaðamenn, ritstjórar og fleiri leituðu þangað um ýmis atriði, einkum af einfaldara taginu, og áttu þá síður erindi við málfarsráðgjafa. Þessi orðabók var fljótlega eftir útgáfu einnig birt á netinu.

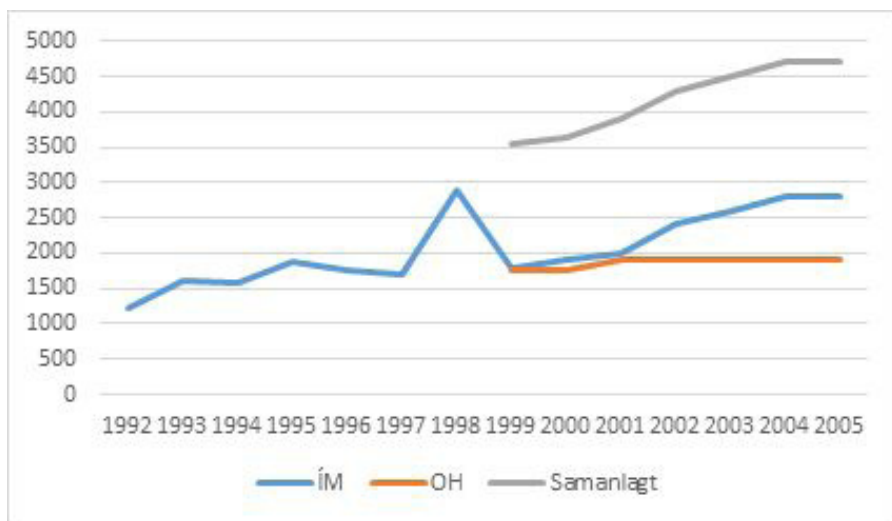
4 Áætlað umfang málfarsráðgjafar fyrir almenning um síðustu aldamót

Eins og fram hefur komið hafði starfsfólk Orðabókar Háskólans veitt almenningi málfarsráðgjöf meðfram öðrum störfum frá því um miðja síðustu öld og sú hefð rofnaði aldrei þótt þörfin fyrir hana hefði minnkað eftir að Íslensk málstöð tók til starfa. Í starfsskýrslum Orðabókar Háskólans um árin 1995–2005 er málfarsráðgjöf sérstaklega tilgreind (*Orðabók Háskólans 1995–2005. Starfsskýrslur*). Í skýrslum árunna 1995–1997 kemur fram að spurningar berist daglega og að efni þeirra snúist annars vegar um málnotkun almennt, beygingar, merkingu og notkun orða og hins vegar um uppruna tiltekinna orða og eldri heimildir. Starfsskýrslur árunna 1999–2005 geyma nánari tölulegar upplýsingar. Þar segir um 1999 og 2000 að Orðabók Háskólans hafi sinnt milli 1700

og 1800 fyrirspurnum árlega. Í ársskýrslum tímabilið 2001 til 2005 segir um hvert ár að fyrirspurnirnar hafi verið milli 1800 og 2000 talsins. Sjá línu hægra megin á *Mynd 1*.

Frá því á árinu 1991 skráðu málfræðingar á Íslenskri málstöð ráðgjafarstarf sitt, bæði upplýsingar um fjölda símtala og (tölvu) bréfa mánaðarlega/árlega, og jafnframt var leitast við að halda utan um innihald erinda sem bárust og hvernig úr þeim var leyst. Fyrirspurnirnar voru 1230 talsins árið 1992 og fjölgaði hægt og bitandi ár frá ári en þó með lítils háttar sveiflum, og árin 2004 og 2005 voru þær rétt um 2800 talsins hvort ár (*Íslensk málstöð 1985–2006. Ársskýrslur*). Þróunina 1992–2005 má lesa úr *Mynd 1*.

Samanlagður fjöldi skráðra málfarsfyrirspurna árlega hjá Orðabók Háskólans og Íslenskri málstöð á tímabilinu 1999–2005 sést í efstu línunni hægra megin á *Mynd 1*. Undir lok tímabilsins, árin 2004–2005, svöruðu þessar tvær stofnanir samanlagt u.þ.b. 4700 fyrirspurnum árlega.

Mynd 1. Árlegur fjöldi málfarsfyrirspurna hjá Íslenskri málstöð 1992–2005 (blá lína), Orðabók Háskólans 1999–2005 (appelsínugul lína) og samanlagt árin 1999–2005 (grá lína).

Í september 2006 sameinuðust Orðabók Háskólans og Íslensk málstöð ásamt fleiri stofnunum í Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Starfi hinna eldri stofnana var í stórum dráttum haldið áfram innan hinnar nýju stofnunar þar sem málræktarsvið (íslenskusvið

frá hausti 2023) annaðist málfarsráðgjöf fyrir almenning í síma og tölvupósti. Árlegan fjölda málfarsfyrirspurna á málræktarsviði má finna í ársskýrslum Arnastofnunar frá árinu 2007 og fram til ársins 2014. Gögnin sýna umtalsverða fækkun frá fyrri árum. Þannig var talan orðin nokkuð stöðug í kringum 1500 fyrirspurnir árlega á tímabilinu 2009–2014 (*Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2007–2014. Ársskýrslur*).

5 Gjörbreytt staða og nýjar áskoranir

Undanfarna áratugi hefur aðgengilegum rafrænum gagnasöfnum um íslenskt mál og málnotkun ekki aðeins fjölgað til muna heldur eru þau bæði miklu fjölbreyttari og efnismeiri en nokkru sinni. Stigin hafa verið risaskref við söfnun og uppbyggingu efniviðar sem nýta má eða hefur þegar nýst við gerð máltæknilausna handa almenningi og nægir í því sambandi að vísa til *Íslenska málbankans* sem er vottuð CLARIN-þjónustumiðstöð. Á sínum tíma höfðu verið stigin mikilvæg skref t.a.m. með rafrænum aðgangi að *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans*, *Orðabanka Íslenskrar málstöðvar* og vefgáttinni *Snöru* tiltölulega snemma í þessari þróun. Málfarsbankanum 2002 og Stafsetningarorðabókinni 2006 var síðan sérstaklega ætlað að sinna vísandi hlutverki og má einnig ætla að tilkoma þeirra hafi þegar fyrir tveimur áratugum farið að hafa einhver áhrif á eftirspurn eftir hefðbundinni málfarsráðgjöf fyrir almenning. Landslagið breyttist enn til muna með tilkomu *Beygingarlýsingar íslensks nútímamáls* á netinu og síðar *Íslenskrar nútímamálsorðabókar*, *Íslensks orðanets*, *Risamálheildarinnar* o.s.frv. Vefgáttin *Málið* var opnuð í nóvember 2016 og voru þar í upphafi sjö gagnasöfn (eru 21 talsins árið 2026). Í athugun sem gerð var meðal notenda Málsins í október og nóvember 2018 voru þeir beðnir að raða gagnasöfnunum sjö innbyrðis. Beygingarlýsing íslensks nútímamáls var í fyrsta sæti og Stafsetningarorðabókin í öðru (Ari Páll Kristinsson, Halldóra Jónsdóttir og Steinpór Steingrímsson 2018). Niðurstöðurnar ríma við það hvaða efnissvið helst var spurt um í málfarsráðgjöf hjá Íslenskri málstöð á árunum kringum aldamótin en þar voru beygingar einmitt efst á blaði og spurningar um rithátt næstalgengastar.

Í raun og veru má segja að sú eftirspurn sem var á síðustu öld fyrir bein málfarsráðgjafarsamskipti hafi snarminnkað í því formi sem tíðkaðist, þ.e. í samtölum eða bréfaskiptum með útskýringum

og svörum við tilteknum spurningum. Stigin hafa verið stór skref í þróun málrýna fyrir íslensku sem geta reynst fólki ómetanleg hjálp við textaskrif með villuleit og leiðréttingum, jafnvel með aðstoð við mat á málsniði og málnotkun við hæfi. Eftir sem áður er þörf fyrir aðgang að sérfræðiráðgjöf um mál og málnotkun þegar afar sértækar spurningar vakna sem jafnvel varða persónuleg og viðkvæm mál. Sem dæmi um slíkt má nefna áletrun á legstein, orðalag í boðskorti eða orðaval í viðkvæmum opinberum skjölum. Enda þótt árlegur fjöldi beinna erinda til málfarsráðgjafa í síma eða tölvupósti sé hverfandi miðað við fyrri áratugi mun þörfin fyrir slíka þjónustu tæplega hverfa með öllu.

Á undanförunum árum hafa orðið gífurlegar breytingar í samfélaginu og á ytri aðstæðum íslensks máls. Íslenska er alls ekki endilega fyrsta mál í samskiptum á heimilum og vinnustöðum líkt og var meginreglan sem ganga mátti almennt út frá fyrir aldarþriðjung. Ekki er heldur sjálfgefið að fólk með íslensku sem fyrsta mál noti hana eða geti notað hana við allar aðstæður á vinnustöðum, í skólum eða frístundastarfi. Hinum breyttu aðstæðum í dag fylgja aftur á móti nýjar áskoranir bæði fyrir málnotendur almennt og fyrir áherslur og aðferðir þeirra sem taka saman leiðbeiningar um mál og málnotkun af einhverju tagi. Yngstu kynslóð íslenskra málnotenda, hvort heldur íslenska er fyrsta mál þeirra eða ekki, geta hentað aðrar áherslur og aðrar samskiptaleiðir en þær sem mótast hafa fyrst og fremst með þá málnotendur í huga sem hafa íslensku sem fyrsta mál og miðast hafa við tækni sem í dag er tömust miðaldra og eldra fólki. En hvað sem líður hinum hröðu samfélagsbreytingum virðist fólk almennt vera enn sem fyrr vel meðvitað um að það skipti einhverju máli hvernig málinu er beitt við mismunandi aðstæður. Þá bendir allt til þess að almennur stuðningur sé við það markmið að íslenska verði áfram nothæf og notuð á sem flestum sviðum. Sá almannavilji hefur á síðustu árum að nokkru endurspeglast í pólitískum áherslum og fjárveitingum í þágu íslenskrar máltækni og gagnasafna.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2011. Gott mál. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 79–87. Reykjavík: JPV útgaða.
- Ari Páll Kristinsson. 2012. Language management agencies counteracting perceived threats to tradition. *Language Policy* 11(4):343–356.

- Ari Páll Kristinsson. 2019. Um greiningu á málstöðlun og málstefnu. Haugen, Ammon og Spolsky í íslensku samhengi. *Orð og tunga* 21:129–151.
- Ari Páll Kristinsson, Halldóra Jónsdóttir og Steinþór Steingrímsson. 2018. *Málið.is tveggja ára*. Fyrirlestur. Málstofa Árnastofnunar 30. nóvember 2018.
- Ásta Svavarsdóttir. 2024. Ritmálssafn Orðabókar Háskólans. Samtíð og saga. *Orð og tunga* 26:185–210.
- Gunnar Stefánsson. 1997. *Útvarp Reykjavík: Saga Ríkisútvarpsins 1930–1960*. Reykjavík: Sögufélag.
- Halldór Halldórsson. 1993. Tildrög málnefndar og stofnun. Í: *Íslensk málnefnd 1964–1989. Afmælisrit*, bls. 13–43. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Íslensk málstöð 1985–2006. *Ársskýrslur*. Reykjavík: Íslensk málstöð.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun: Sögulegt yfirlit*. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Orðabók Háskólans 1995–2005. *Starfsskýrslur*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2007–2014. *Ársskýrslur*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

málfarsráðgjöf, málfar, saga málfarsráðgjafar, málstefna

Keywords

language consulting, language planning, language policy

Abstract

This article provides a brief overview of the history of public language advisory services in Iceland, focusing on free guidance offered by public institutions. It traces developments from the establishment of the national broadcaster in 1930 through the creation of official language bodies and the formal recognition of language counseling as a public responsibility. The article also examines the development of digital language resources, which increasingly meet the public's need for linguistic guidance, although they have not entirely replaced traditional one-to-one advisory services. Finally, it considers the volume of language enquiries over time and the profound changes in language advice brought about by digital technology during the past three decades.

Ari Páll Kristinsson
 rannsóknarprófessor
 Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
 Arngrímögötu 5
 IS-107 Reykjavík
 ari.pall.kristinsson@arnastofnun.is